

A háztartások jellemzőinek és azok változásának vagyoni rétegek szerinti különbségei Sárpilisen (1792—1804)

A kulturális antropológia módszerei között kiemelt helye van a sokoldalú mikrovizsgálatoknak, egy-egy kisebb közösség, falu részletes leírásának. Országos adatok hiányában a történeti szociológia és történeti demográfia is gyakran folyamosodik ehhez a módszerhez. Kutatásaink során egyetlen falu, a sárpilisi Sárpilis háztartásainak jellemzőit és változásait egy 12 éves időszakban vizsgáltuk.

Az időhatárok kiválasztását a rendelkezésünkre álló források határozták meg. A helyi református lelkészek 1792-ben és 1804-ben összeírták a falu lakosságát, háztartásról háztartásra megjelölték a háztartások tagjainak egymáshoz való családi kapcsolatait. (Az összeírások a sárpilisi parókián találhatóak.) Továbbá 1793-ból gazdasági összeírást is találtunk a faluról (az Országos Levéltárban, *Conscriptio Dominií Báttaszék 1793. OL. Jelzetes Könyvek C 99. XV. 21–243.*). Ennek alapján meg tudjuk állapítani az egyes háztartások gazdasági erejét. Végül feldolgoztuk a sárpilisi református anyakönyveket. Ezeknek az adatforrásoknak megléte tette lehetővé a sokoldalú elemzést.

A források szerencsés időbeli egybeesése azonban társadalom- és népesség-történeti szempontok miatt is érdekesnek ígérkezett. Ugyanis 1. Faragó Tamás országos vizsgálatai arra engednek következtetni, hogy ebben az időszakban – az 1787. évi népszámlálástól az 1828. évi nem-nemes összeírásig a magyarországi falusi háztartások nagysága és szerkezeti jellemzői fokozatosan megváltoztak, valamivel nagyobbakká váltak és megnőtt az egy háztartásra jutó felnőtt férfiak száma, tehát feltehetően az olyan háztartások aránya, ahol több család élt együtt, és a 2. a Sárköz, Ormánság és Mecsek-hegység családrekonstitúciós történeti demográfiai vizsgálatai azt mutatták ki, hogy ezeken a területeken a születéskorlátozás azokban a családokban kezdett erősebben elterjedni, amelyek a századforduló körül (pontosabban: 1791. és 1820. között) kötöttek házasságot.

Sárpilisi megállapításainkat természetesen nem lehet az egész akkori Magyarországra kiterjeszteni, de úgy gondoljuk, hogy az itt megfigyelt tények alapján megfogalmazhatunk néhány érdekes hipotézist, amelyet országos adatok és más falvakban végzett hasonló vizsgálatok segítségével lehet majd ellenőrizni és igazolni.

A HÁZTARTÁSOK NAGYSÁGA ÉS SZERKEZETE

1792-től 1804-ig Sárpilis népességszáma lényegesen emelkedett, 458 személyről 555 személyre. Ez a tényleges növekedés azonban kisebb, mint az anyakönyvbe bejegyzett keresztelések és temetések számának a különbsége (333–200=133). Ennek következtében megnőtt a háztartások száma és az egy háztartásra jutó személyek átlagos száma is:

	1792.	1804.
Az összes háztartások száma	85	100
Az összes háztartásokban összeírtak száma	458	555
A háztartások átlagos nagysága	5,39	5,55

Nagyon eltérő tendenciákat figyelhetünk meg azonban egyrésről a zsellérként és nem-református vallásúként összeírt háztartásoknál és a református birtokos paraszt háztartásoknál:

	1792.	1804.
Zsellér és nem-református háztartások száma	11	23
Zsellér és nem-református háztartásokban összeírtak száma	27	40
Zsellér és nem-református háztartások átlagos nagysága	1,81	1,74
Református birtokos paraszt háztartások száma	74	77
Református birtokos paraszt háztartásokban összeírtak száma	431	515
Református birtokos paraszt háztartásokban átlagos nagysága	5,82	6,69

Tehát a zsellér és nem-református (feltehetően majdnem kivétel nélkül szintén nem a falu birtokos parasztságához tartozó) háztartások száma lényegesen megnőtt, de átlagos nagyságuk változatlanul igen alacsony maradt. Ezzel szemben a református birtokos paraszt háztartásoknak a száma, amelyek a falu népességének állandó törzsét alkották, alig nőtt, a háztartások átlagos taglétszáma mégis igen erősen emelkedett.

A háztartások szerkezetének vizsgálatánál a *Laslett* által ajánlott tipológiát alkalmaztuk. A tipológia a családmag fogalmából indul ki. Családmagnak nevezük 1. a házaspárt, 2. a házaspárt gyermekkel, 3. egy szülőt nem-házaspár gyermekével. A kutatók a fő háztartástípusokat különböztetik meg:

1. Egyedül élő személy.
2. Több személy, akik nem alkotnak családmagot. (Ilyen nem volt Sárpilisén.)
3. Egy családmagból álló háztartás.
4. Egy családmagból és külön családmagot nem alkotó rokonokból álló háztartás.
5. Több családmagból álló háztartás.

A fő típusokon belül altípusokra választják szét a háztartásokat a családmag fajtája, a családmag és a rokonok viszonya, valamint a családmagok viszonya alapján. A tömörség kedvéért az 1-3. típusokat egyszerű háztartásoknak, a 4-5. típusokat bonyolult háztartásoknak nevezzük.

A sárpilisi háztartásoknak 1792-ben egyharmada, 1804-ben közel fele volt bonyolult összetételű. Ismét nagyon határozott a különbség a református birtokos parasztok, valamint a zsellérek és nem-reformátusok között. Az egyedül élők mind zsellérek vagy nem-reformátusok voltak. Kérdéses, hogy egyáltalán indokolt-e őket külön háztartásoknak tekinteni, mert egyrésztük feltehetően az élelmet másik háztartástól, valamelyik birtokos paraszttól kapta, házában is lakott. Az 1804. évi összeírás fel is tünteti, hogy melyik házatlan zsellér milyen házszám alatt élő házaspár zsellér vagy telkes jobbágy portáján élt. Ezzel szemben nem volt közöttük többcsaládmagos háztartás és csak egyetlen háztartásban élt a családmagon kívüli rokon személy.

A református birtokos paraszt háztartások között viszont 1792-ben 36 százalék, 1804-ben 57 százalék volt a bonyolultak aránya.

A sárpilisi háztartások átlagos taglétszáma valamivel nagyobb lehetett a magyarországi átlagnál, az 1784/87. évi népszámlálás szerint ugyanis Magyarországon, Erdélyben és Horvátországban együttvéve 5,00 volt az átlagos háztartásnagyság. Néhány más magyarországi község háztartásait hasonló módszerekkel vizsgálták, a sárpilisi eredményekkel összehasonlítva mondhatjuk, hogy a közeli Alsónyék, Fajsz, Kölked háztartásainak szerkezete hasonló lehetett míg Perbálon, Pilisszántón és Nagykovácsiban (1747-ben és 1769-ben) lényegesen több volt az egyszerű háztartás.

A *Laslett-módszerrel* számos európai országban végeztek hasonló vizsgálatokat 17–19. századi faluösszeírások alapján, így az európai összképben is elhelyezhetjük a vizsgált magyarországi háztartásokat. Eszerint tőlünk északnyugatra, Angliában, Észak-Franciaországban, Németországban kisebbek voltak a háztartások és egészen kivételes volt a bonyolult összetételű, különösen a többcsaládmagos háztartás. Olaszországban, valamint Lengyelországban, Lettországon és Észtországban a sárpilisihez hasonló volt az egyszerű és bonyolult háztartások aránya. Ezzel szemben Oroszországban lényegesen nagyobb és főképpen sokkal több és bonyolultabb összetételű (nagyobb családmagot tartalmazó) háztartásokat találtak a kutatók.

A HÁZTARTÁSOK GAZDASÁGI EREJE

Az 1793. évi gazdasági összeírás alkalmával 26 jobbágy háztartásfőt, 46 házas zsellért és 4 házatlan zsellért írtak össze Sárpilisen. (Közülük kettő az 1792. évi népesség-összeírásban egy másik háztartás tagjaként szerepelt.) Ezek a kategóriák azonban nem egyeznek meg az 1792. évi összeírás birtokos paraszt – zsellér megkülönböztetésével, hiszen ott – népesség-összeírásról lévén szó – a házas zselléreket a házaszámok alapján a telkes jobbágyok között írták össze. A különbség a két összeírás eltérő jellegével magyarázható. Az 1792-ben összeírt zsellérek közül mindössze egyetlen egy szerepel a gazdasági összeírásban házas zsellérként. E kategóriák nem tükrözik pontosan a háztartások gazdasági erejét sem.

Csupán hat jobbágy háztartásnál írtak össze szántóföldet, ellenben nemcsak a jobbágyoknál, hanem a házas zsellérek nagy részénél is feljegyeztek rétet. Sok házas zsellér nagyobb rétterülettel rendelkezett, mint némelyik telkes jobbágy. Szőlőt szintén minden jobbágnál és majdnem minden házas zsellérnél összeírtak.

Mivel a szántó, rét és szőlő adatok csekély területekre engednek következtetni (és talán hiányosak is lehetnek) így az állatállomány alapján osztályoztuk a háztartásokat. Abból indultunk ki, hogy az ökörpárok száma a ténylegesen megművelt szántóterületre enged következtetni, az ökörrrel nem rendelkező gazdáknál viszont a lovak száma a más jellegű munkákra való képességet jelzi. (Fuvarozás, valamint nyomtatás Baranyában és Szlavóniában.) Végül a lovak mellett a tehének számával is jellemeztük a gazdasági erőt. A következő kategóriákat különöbztettük meg:

- 2 pár ígásökörrel rendelkező, feltehetően a gazdaságilag legerősebb háztartások,
- 1 pár ígás ökörrrel rendelkezők,
- 2–6 lóval és 2–3 tehénnel rendelkezők,

- 2 lóval és 0-1 tehénnel rendelkezők,
- csak 1-2 tehénnel rendelkezők,
- semmilyen számos állattal sem rendelkezők,
- a gazdasági összeírásban nem szereplők, akik feltehetően a legszegényebbek voltak.

A háztartások átlagos nagysága a két szélső csoportban tér el lényegesen az átlagtól:

4 ökrös gazda	7,9 személy
2 ökrös gazda	5,8 személy
2-6 lovas, 2-3 tehenes gazda	6,3 személy
1-2 lovas, 0-1 tehenes gazda	4,8 személy
csak tehenet tartó gazda	6,4 személy
állatot nem tartó gazda	4,8 személy
a gazdasági összeírásban nem szereplő háztartás	1,9 személy

Hasonló tendenciát látunk a háztartások típusának és gazdasági erejének összevetésénél is. A négyökrös háztartások között mindössze egyet találtunk, ahol a családmagon kívül más nem élt, a többi mind bonyolult összetételű. A gazdasági összeírásban nem szereplő háztartások viszont mind egyszerű összetételűek, sőt majdnem felerészük egyszemélyes volt. A gazdaságilag legerősebb háztartások tehát nagyobbak és bonyolultabb összetételűek, a nincstelenek pedig sokkal kisebbek az átlagnál és minden esetben egyszerű összetételűek.

Ennek magyarázata nyilvánvalóan a gazdaságok eltérő munkaerő-szükségletében és eltartóképességében keresendő. A nincstelenek, akik a más gazdaságok számára végzett munkából éltek, nem engedhették meg maguknak, hogy a szűk családmagon kívül mást is eltartsanak. Viszont a legnagyobb gazdaságoknak több munkaerőre volt szükségük, például az ökörrrel történő szántáshoz eleve két felnőtt férfi kellett.

EL- ÉS BEVÁNDORLÁS

Miután megvizsgáltuk a sárpilisi népesség háztartástípusok szerinti összetételét és e háztartások gazdasági erejét, nézzük meg milyen változások történtek 1792. és 1804. között. A községben összeírtak száma 97 személlyel nőtt, a természetes szaporodás ennél is nagyobb, 133 személy volt. A Duna árterületén élő, kevés szántófölddel rendelkező falu lakossága számára ez a nagy népszaporulat súlyos problémát jelenthetett, annál is inkább, mert a 18. század második felétől, körülbelül a Mária Terézia féle urbárium (1767) óta beszűkültek, sőt megszűntek annak lehetőségei, hogy újabb területeket vonjanak be a szántóföldi művelésbe.

A népszaporulat levezetésének egyik útja az elvándorlás lehetett volna. A két népességösszeírás és az anyakönyvek összehasonlítása alapján az 1792-ben összeírtak további sorsáról a következőket tudjuk:

1804-ben is Sárpilisen élt	288 személy
1792-1804 között meghalt	66 személy
elköltözött	104 személy
összesen:	458 személy

Tehát 12 év alatt a népességnek 14 százaléka halt meg és 22 százaléka elvándorolt.

Az elvándorlók közül 23 személy házasságkötéssel kapcsolatban költözött el háztársa lakóhelyére. 68 személy pedig a teljes háztartásával együtt távozott el Sárpilisről. (Összesen 23 háztartásnak nincs „utóda” 1804-ben, de ezek közül az egyik háztartásban mindkét idős személy meghalt, a többieknek minden tagja elvándorolt vagy meghalt, esetleg másik háztartásba házasodott be.) A fennmaradó 13 személy kivált a háztartásából és elköltözött.

A házasságkötéssel kapcsolatos költözés megszokott jelenségnek számított a Sárközben, hisz a négy sárközi község, valamint a többi környező református falvak lakossága között rendszeresen volt összeházasodás. Ez a lakosság minden rétegénél egyformán előfordult. Ezzel szemben a teljes háztartások együttes elköltözése a háztartások gazdasági ereje szerint meglehetősen eltérő volt:

A háztartás gazdasági ereje	Az eltávozó háztartások száma	A háztartásokkal elköltözött személyek száma
4 ökör	2	7
2 ökör	—	—
2-6 ló é. 2-3 tehén	3	9
1-2 ló és 0-1 tehén	4	14
csak tehén	3	14
nincs állat	3	12
az összeírásban nem szerepel	7	12
összesen:	22	68

Az összeírásban nem szereplő nincstelen háztartásoknak tehát a kétharmada elköltözött, az egyedül élő 5 személyből 4 eltávozott. Az ökrös gazdák között viszont az átlagosnál ritkább volt az elvándorlás. Ennek ellenére figyelmet érdemel, hogy két nagy gazdasági erejű (2 pár ökrös) háztartás eltűnt a faluból, és hozzájuk számíthatunk még egy családot, amely az egyik úgyszintén 2 pár ökrös háztartásból vált ki és távozott el. Tehát, ha ritkán is, előfordult, hogy gazdaságilag erős háztartások felkerekedtek és más faluban telepedtek le. Más forrásokból tudunk ilyen családok elvándorlásáról ebben az időszakban Baranya megyébe (Siklósnagyfalu, Beremend) és a Temesközbe (Végvár). A rokonságot a későbbiekben is ápolták, az elköltözöttek fiai gyakran a Sárközből vittek asszonyt a házhoz, sőt fél évszázad múltán több család leszármazottja vissza is költözött az ősei által elhagyott faluba.

Az 1804-ben összeírtak viszont a következőképpen oszlottak meg:

1792-ben szerepelt az összeírásban	288 személy
1792-ben kimaradt az összeírásból,	
de tudjuk, hogy Sárpilisen élt	1 személy
1792-1804 között született	192 személy
beköltözött	74 személy
összesen	555 személy

Az 1804. évi népességből 1792 után született 35 százalék és 14 százalék beköltözött. Tehát lényegesen kevesebben költöztek be, mint ahányan elköltöztek. Ez is arra utal, hogy a földszüke és a nagy népszaporulat problémát okozott a lakosság számára.

Az 1792. és 1804. között beköltözöttek gazdasági erejét nem tudjuk egyértelműen megállapítani. 25 személy sárpilisi lakossal házasodott össze és ideköltözött. 16 olyan háztartást találtunk, amelynek egy tagja sem élt 1792-ben Sárpilisen. 33 személy költözött be ezekkel a háztartásokkal, további tagjaik már itt születtek. E 16 között van a lelkész, a tanító és a jegyző családja, a többiek mindegyike vagy házas és házatlan zsellér, vagy szolga, vagy újmagyar (cigány) vagy római katolikus vagy luteránus megnevezéssel szerepel az 1804. évi összeírásban. A három értelmiségi családon kívül a többiek mind kisebb vagyonnal rendelkezők, vagy nincstelenek lehettek, nem tartoztak a falu református birtokos parasztjainak közösségéhez. A bevándorlók túlnyomó többsége tehát szegény volt. Az ideköltözött reformátusokat azonban az évek során az őslakosok befogadták és zömük a birtokosok közé került. A befogadást megkönnyítette vallásuk azonosága és az a tény, hogy többségük azon református falvakból költözött be, melyekkel a sárpilisiek házassági kapcsolatban voltak.

Néhány összehasonlító adatunk van Európa más részeiből a falusi lakosság vándorlásának intenzitásáról. Angliában a 17. században, Franciaországban a 18. században hasonlóképpen 12 év alatt a lakosságnak egyharmada-fele vándorolt el, sokkal nagyobb része, mint Sárpilisen. Ezzel szemben egy közép-oroszországi faluból 20 év alatt csak a népesség 3 százaléka költözött el, tehát jóval kevesebb, mint Sárpilisről. A vándorlás ilyen nagy különbségeinek nyilvánvalóan igen nagy hatásuk lehetett a falusi lakosság életkörülményeire és életmódjára. Az eltérések okát a gazdasági különbségekben (Angliában és Franciaországban a falusi lakosság jelentős része föld nélküli munkás volt) és a jogi helyzet eltéréseiben kereshetjük (Oroszországban még érvényben volt az a rendszer, mely a jobbágyok költözését a földesúr engedélyétől tette függővé).

A HÁZTARTÁSOK SZERKEZETÉNEK VÁLTOZÁSA

A háztartások típusok szerinti megoszlása lényegesen eltér egymástól a két összeírás időpontjában. 1804-re megnőtt a bonyolult összetételű háztartások aránya. Forrásaink alapján megvizsgálhatjuk: a bonyolult háztartások arányának növekedése mögött milyen típusváltozások történtek az egyes háztartásokban.

Az 1792-ben összeírt 85 háztartás közül, mint láttuk, 1804-ben 23 háztartás eltűnt, elvándorolt vagy kihalt (egy háztartás). (Meg kell jegyezni, hogy e 23 háztartás némelyik tagja 1804-ben Sárpilisen élt, de egy másik háztartás tagjaként, úgyhogy ennek a 23 háztartásnak nem volt „utódja”, amely a helyét – gazdaságát, házat – elfoglalta volna.) Azon 62 háztartás közül, amelynek volt utódja, folytatója 1804-ben, 50 háztartás helyén egyetlen háztartás volt, 12 háztartás azonban részeire bomlott, tehát a helyén két vagy több háztartás volt.

Először vizsgáljuk meg, mi történt azzal az 50 háztartással, amelyik nem bomlott részekre. A leggyakoribb típus 1792-ben a házaspárból és gyerekekből álló egyszerű háztartástípus volt. Kisebb részük 1804-ben is ugyanilyen típusú. Ezek azok a családok, ahol 1804-ben egészen fiatal gyermekek éltek, akik az összeírás időpontjáig nem házasodtak meg, vagy ahol a házasodási életkorba lépett gyermek leány volt, és a házasságkötéssel másik háztartásba került át.

Több mint kétszer ennyi házaspár-gyermek típusú háztartásnak a típusa megváltozott, bonyolulttá vált. Ez a leggyakrabban azért következett be, mert a család egyik fiúgyermeké felnőtt és megházasodott, de nem alapított önálló háztartást. Találunk olyan háztartást is, ahol két megházasodott fiúgyermek hoz-

ta a szülői háztartásba feleségét, és olyant is, ahol két leánygyermek hozta férjét a szülői háztartásba, ahol a szülőknek nem volt fiúgyermekük. Az egy családmagból álló egyszerű háztartásoknál tehát az uralkodó tendencia a bonyolulttá, többcsaládossá válás volt.

Előfordult néhány esetben ellenkező irányú változás is: 1792-ben még bonyolult összetételű háztartás helyén 1804-ben egyszerűt találtunk. Ennek oka legtöbbször a szülők halála, egy esetben az egyik családmag elvándorlása volt.

Mivel az 1792-ben együtt összeírtak 1804-re több háztartásra oszlottak szét, azt gondolhatnánk, hogy a bonyolult összetételű háztartások száma csökkent és az egyszerűeké nőtt. A valóságban azonban nem egészen ez történt. A részeire oszlott 12 háztartás közül 9 valóban bonyolult összetételű volt, közöttük nyolcban két vagy több családmag élt 1792-ben. A fennmaradó három háztartás is akkor oszródott fel, amikor 1792. után a gyermekek felnövekedését és megházasodását követően bonyolulttá vált az összetétele. A háztartás felosztódása után azonban az egyik így keletkezett új háztartás nyolc esetben maga is bonyolult összetételű maradt. A tipikus eset – amennyiben ilyen kevés megfigyelt háztartás esetén egyáltalán lehet típusról beszélni – az volt, hogy az egyik házas fiú a szülői háztartásban maradt, a másik kivált belőle és külön háztartást alapított. Az is előfordult, hogy a szülők már nem éltek a szétváláskor, azonban a legidősebb fiútestvér háztartásában már élt egy házas fiúgyermek, amikor a többi házas testvér kivált onnan.

A háztartások életében állandóan változások mentek végbe: a gyermekek, különösen a fiúgyermek megházasodása után a háztartások egy része bonyolult összetételűvé, majd a szülők halála vagy házas gyermekek elköltözése után, vagy házas testvérek szétköltözése következtében a háztartások egy része ismét egyszerűvé vált. Nem látszik határozott szabály abban, hogy a bonyolult háztartások szétválása mikor következik be. Többféle megoldást láthatunk Sárpiliszen:

- a fiú a megházasodáskor azonnal vagy igen rövid időn belül kiválik a szülői háztartásból,
- legalább egy házas fiú sokáig vagy véglegesen együtt marad a szülőkkel,
- több házas gyermek együtt maradt a szülőkkel, sőt azoknak halála után is egy háztartásban élnek.

Ez utóbbi forma látszik legkevésbé stabilnak a különféle többcsaládmagos háztartástípusok közül.

Az egyes háztartások történetének alakulása erősen összefüggött a benne lejátszódott demográfiai eseményekkel. Ezek közül a halálozás nagyon erősen véletlenszerű volt, a születések számát feltehetően elkezdték szabályozni, bár ez a szabályozás minden bizonnyal még kevésbé volt hatékony. A falu egész népességére vonatkozóan azonban mind a halálozások, mind a születések terén érvényesültek bizonyos törvényszerűségek. Úgy tűnik, a vizsgált időszakot a demográfiai viszonyok tekintetében sajátos átmenetiség jellemezte. A megelőző időszakhoz képest ugyanis a halálozások száma csökkent, a születéseké viszont változatlanul magas szinten maradt, így a természetes szaporodás különösen nagy volt. A következő 13 éves időszakban a halálozások száma tovább csökkent, a születéseké azonban még nagyobb mértékben csökkent, így a természetes szaporodás is lényegesen kisebb lett. A két vizsgált összeírás közötti időszakban tehát kivételesen nagy lehetett a demográfiai nyomás az amúgy is kevés megművelhető földterülettel rendelkező falu lakosságán. Az egyes háztartások reakciója a náluk esetlegesen fellépő nagy népszaporulatra, a „háztartási stratégia” nyilvánvalóan erősen függött gazdasági erejüktől. Eszerint:

1. A két ökörpárral rendelkező háztartások túlnyomórészt már 1792-ben is bonyolult összetételűek voltak, egy részük 1804-ig osztódott, de az osztódás után az egyik új háztartás minden esetben bonyolult összetételű maradt. A gazdaságilag legerősebb háztartások uralkodó stratégiája tehát a többcsaládmagos háztartástípus fenntartása volt.

2. A gazdasági összeírásban nem szereplő háztartásoknak, tehát a nincstelének a többsége elköltözött, új nincstelének jöttek a helyükre.

A többi közbenső kategóriában a változások iránya kevésbé egyértelmű. Az egy ökörpáros gazdánál határozottan megmutatkozik a bonyolultabbá válás tendenciája. A lovas gazdánál, valamint a csak tehenet tartóknál szintén az egyszerűből bonyolulttá válás a leggyakoribb változás, de közöttük már előfordul olyan osztódás, amikor az utód háztartások mind egyszerű összetételűek, tehát nem ragaszkodtak ahhoz, hogy megmaradjon legalább egy többcsaládmagos háztartás. Az állatot nem tartó háztartások közül egy sem osztódott részekre, több háztartás egyszerűből bonyolulttá vált és előfordult az ellenkező irányú – bonyolultból egyszerűvé – változás is.

Összefoglalóan azt mondhatjuk, hogy a nagyobb gazdasági erejű háztartások törekedtek a többcsaládmagos háztartások fenntartására, a közepes gazdasági erejűek a demográfiai eseményektől függően változtatták összetételüket, a legszegényebbek pedig alig voltak képesek egy családmagnál több személyt befogadni, eltartani.

A SZÜLETÉSKORLÁTOZÁS KEZDETE

A háztartások nagyságának növelése, a házas gyermekek befogadása a szülői háztartásokba azonban nyilvánvalóan okozott bizonyos nehézségeket és néhány évtizeden belül a sárközi gazdasági viszonyok és a közfelfogásban kialakult normák határaiba ütközött volna. Az osztódásnak is határt szabott a rendelkezésre álló kevés föld, a következményeképpen szükségszerűen bekövetkező elszegényedés. Az elvándorlásnak is korlátai lehettek: a szomszédos falvakban lakó férfikkal való házasságkötés következtében a fiataloknak csak egy kis része távozhatott, mert ott is hasonló volt a népesség és a gazdasági erőforrások viszonya, egyénenként nagyobb távolságra, idegen közösségekbe láthatóan nem szívesen vándoroltak el, a teljes gazda háztartások elköltözése előfordult ugyan, de csak szórányosan. Maradt mint egyetlen lehetőség a népszaporodás korlátozása. Ennek két módja lehetett: a házasságkötések korlátozása, a házasságkötési életkor emelése és a házasságon belüli születéskorlátozás.

A házassági szokások nem változtak meg ebben az időszakban Sárpiliszen: az 1790. előtt kötött házasságokban a nők átlagos házasságkötési életkora 19,0 év, az 1791. és 1820. között kötöttekben 18,4 év volt. Ezzel szemben a házasságban élő nők termékenysége lényegesen csökkent. A családlapok alapján összeállított mutatóink szerint a termékenység több mint egynegyedével, nagyjából családonként 2 gyermekkel csökkent. Ekkora csökkenést aligha magyarázhatunk mással, mint a viszonylag gyorsan elterjedt születéskorlátozással.

A népesség és gazdasági összeírásokkal való összevetés alapján meg tudjuk állapítani, milyen háztartástípusokban élő és milyen gazdasági erejű házaspároknál fordult elő, indult meg a születéskorlátozás. Nem könnyű azonban megállapítani, mely családokban alkalmazták, mivel ebben az időszakban egyetlen házaspárnál sem figyelhetünk meg nagyon nagyfokú és következetes születésszabá-

lyozást, amelyen a mai születéskorlátozó népességeknél és 50 évvel később a Sárközben is általános volt, vagyis amikor következetesen megvalósítják az egy-, kettő- vagy háromgyermekes családtervet. Ezért feltehetően születéskorlátozóknak vettük azokat a házaspárokat, ahol az anyakönyvi bejegyzések feldolgozása szerint a három következő kritérium egyike előfordult:

- a 30. éves kor elérése előtt szült gyermekek szülése (illetve a házasságkötés és az első szülés) közötti átlagos időtartam 36 hónapnál hosszabb volt,

- a 30-39 éves életkorban történt szülések közötti átlagos időtartam 48 hónapnál hosszabb volt,

- az utolsó szülésre a 35. életév előtt került sor.

(E három kritérium előfordulását okozhatták biológiai tényezők is.)

Az 1790-ig megkötött és 1792-ben még fennálló és Sárpilisén élő házaspárok közül 19-nél feltételezhető a születéskorlátozás előfordulása a házasság valamely időszakában, 52 házaspárnál valószínűleg nem fordult elő. A feltételezhetően születéskorlátozók inkább a kisebb gazdasági erejű - állatot nem tartó, csak tehenet tartó, illetve lovat és tehenet tartók között fordultak elő, a 4 és 2 ökrös háztartásokban élő családok között csak egy egészen elenyésző rész mutatta a születéskorlátozás jeleit. A születéskorlátozás tehát a kisebb gazdasági erejű családokban indult meg.

Az 1791. és 1804. között kötött házasságok esetében már nem tudjuk megállapítani, hogy 1804-ben milyen gazdasági erejű háztartásokban éltek, csak a háztartás típusát ismerjük. E családok közül már 27-nél láthatók a születéskorlátozás jelei és csak 21-nél látszik a természetes termékenység érvényesülni. A születéskorlátozók és a természetes termékenységük nagyjából egyformán oszlanak meg az egyszerű és a bonyolult összetételű háztartások között.

A leglényegesebb különbségnek az 1791. és 1804. között házasságot kötött családok esetében az látszik, hogy a születéskorlátozó családokban általában kisebb volt a csecsemő- és gyermekhalandóság. Feltételezhetjük tehát, hogy túlnyomórészt azok korlátozták születéseik számát, akiknek már volt két-három-négy felnövekvő gyermekük, aki a gazdaságban segítséget nyújthatott, majdan azt átvehette, örökölhette és az öreg szülőkről gondoskodhatott.

Ha azonban a gazdaság kicsi volt, akkor nagyobb számú gyermeknek az elszegényedéstől való megóvása nagyobb gondot okozhatott, ugyanakkor a gazdaságban kevesebb munkaerőre is volt szükség, ezért a kisebb gazdasági erejű családok előbb kényszerültek a született gyermekek számát korlátozni.

ÖSSZEFOGLALÁS

A sárpiliszi háztartások nagysága és összetétele 1800 körül az Északnyugat-Európában és Oroszországban megfigyeltek között helyezkedett el. Hasonlóképpen a vándorlás is kisebb volt, mint Északnyugat-Európában és nagyobb, mint Oroszországban. Hasonlóság látszik viszont a Sárpilisén és általában Magyarországon megfigyelt sajátosságok és Lengyelország, valamint a Baltikum között.

A sárpiliszi háztartások jellemzői egy viszonylag rövid, 12 éves, időszakban lényegesen megváltoztak. Megnőtt a háztartások átlagos nagysága és a bonyolult összetételű, több családmagot tartalmazó háztartások aránya.

A változásoknak demográfiai és gazdasági okai voltak: ebben az időszakban a népszaporodás hirtelen megnőtt, a falu megművelhető földterülete vi-

szont csekély volt és kevésbé lehetett kiterjeszteni. Ebben a helyzetben a falu lakosságának kisebb része, elsősorban a szegényebbek, az elvándorlást választották, a gazdaságilag erősebb háztartásokban viszont megnőtt a taglétszám, elsősorban annak következtében, hogy a megházasodó gyermekek egy része a szülői háztartásban maradt. A nagyon megnőtt háztartások egy része idővel részekre osztódott.

A háztartásnövekedés és -osztódás rétegenként, a háztartások gazdasági erejétől függően némileg eltérő mintát követett. A gazdaságilag legerősebb háztartások arra törekedtek, hogy mindig legyen bennük legalább két felnőtt férfi, tehát többnyire két vagy több családmag. A közepes gazdasági erejük között lényegesen több volt az egy családmagból álló háztartás, bár ezek is sok esetben befogadták megházasodó gyermekeiket. A legszegényebbek között nem fordult elő több családmagos háztartás és egy esetben sem voltak képesek házas gyermekeiket a szülőkhöz fogadni.

A háztartások átlagos nagysága azonban nyilvánvalóan nem növekedhetett bizonyos határokon túl, nem lehetett egy háztartásban egyre nagyobb számú családmagot együtt-tartani. A háztartások osztódásának viszont az elszegényedéstől való félelem szabott határt. Így a sárpilisi családoknak egyre nagyobb része és egyre nagyobb mértékben születéskorlátozáshoz folyamodott. A születéskorlátozás a gazdaságilag gyengébb háztartásokban jelentkezett először, hamar elterjedt azonban az egész népességben. Elsősorban attól függően folyomodtak születéskorlátozáshoz, hogy hány olyan nagyobb gyermeke volt már a családnak, aki remélhetően megérte a felnőttkort.

Sárpilisi adatforrásainak igen részletes vizsgálata megmutatta tehát, hogy a háztartások növekedése és bonyolultabbá válása, amely az 1800 körül évtizedekben Magyarország jelentős részén megfigyelhető volt, valamint a születéskorlátozás kezdete és elterjedése, amelyet a Dél-Dunántúl más részein is kimutattak ebben az időben, hogyan történt e sárpilisi községben. Más falvak hasonló vizsgálata alapján lehetne arra következtetni, hogy ezek a változások mennyire általánosíthatók az ország egészére vagy kisebb-nagyobb tájegységeire.